

ПІДПАЛЕННЯ ГНОТА

Протягом повних трьох століть — від Казимира Великого до Богдана Хмельницького — Польща була (не враховуючи татар і турків) єдиним ворогом незалежності України. Лише у 1654 р. з'явився другий ворог — Росія, спочатку царська, пізніше більшовицька. У цій ситуації найкращим союзником для українського народу здавались німці — ворог поляків і більшовиків. Не справдились і ті розрахунки, коли у березні 1939 р. Гітлер віддав угорцям Карпатську Україну. Через кілька місяців впала Польща, на полі бою залишився єдиний ворог — совети. Було зрозуміло, що Гітлер на Польщі не зупиниться, і перед українцями виникла необхідність розробки планів нової боротьби за незалежність. Спеціалісти у цій справі знайшлись у... Генеральному Штабі Війська Польського.

Це була група офіцерів колишньої армії УНР, яких називали петлюрівцями і які до вересня 1939 р. працювали у польському війську за контрактами як найбільш досвідчені у боротьбі з більшовиками. Зимом 1939/40 р. з цієї групи утворилась команда для розробки проекту створення партизансько-повстанської армії на випадок виникнення німецько-радянської війни. На чолі команди став колишній командир армії УНР і міністр військових справ генерал Володимир Сальський. За основу розробки взяли проект колишнього в'язня Берези Картузької Тараса Боровця, який передбачав розміщення повстанської бази у лісах Полісся. Подібні плани розробили штаби бандерівців, мельниківців, гетьманців і кількох менших груп, які передбачали близьку боротьбу за волю. 20 червня 1940 р. на таємному засіданні у Варшаві еміграційний президент України Андрій Левицький визнав найкращим і затвердив план Боровця.

Втікаючи у червні 1941 р. перед блискавичним німецьким наступом, вояки розбитої Червоної армії сховались у багнистих лісах Полісся. Танки помчали на схід, оминаючи болота з обох боків, а для поліщуків розпочалося пекло — у котлі панував голод! Нагальною стала необхідність самооборони мешканців. Жодної влади ще не було, тому Боровець розпочав здійснення свого плану. Вже у липні утворив військовий підрозділ «Поліська Січ УПА», включив до нього підрозділи Мельника і, нікого не питаючи і не приховуючись, розмістив штаб в Олевську на лінії Сарни—Коростень Житомирської області. Німцям пояснив, що це звичайна поліція — місцева самооборона.

Штаб УПА в Олевську діяв під охороною гарнізону в складі трьох підрозділів піхоти, кулеметного підрозділу і старшинської школи, решту війська було розміщено на всьому Поліссі. Під контролем УПА опинився трикутник Пінськ—Коростень—Мозир, названий Олевською республікою, далі діяли білоруси. До листопада 1941 р., поки очищали територію від залишків радянських військ, ніхто на Поліссі німців не бачив — вони боялись партизанів і воліли почекаати. В очистці лісів брало участь 10 тисяч солдатів УПА і 5 тисяч Білоруської самооборони, яка прийшла на допомогу українцям. Спільними зусиллями витиснули у брянські ліси всі радянські підрозділи загальною чисельністю близько 20 тисяч солдатів.

Безпосередній контакт українців і німців погіршив українсько-німецькі відносини. Проголошення Української держави німці відзначили арештом Бандери і його уряду. Коли Боровець очистив ліси, німці наказали розпустити «Поліську Січ» і оволоділи Олевською республікою. УПА Бульби (під таким псевдонімом переховувався Боровець) мусила перейти у підпілля — до лісу.

Тим часом фронт потребував стільки продуктів харчування, що селяни не могли його забезпечити. За контингентом рушили німецькі каральні експедиції. Ніби для «остраху» німці оточували село, нищили населення і палили будинки. Крім селян, які заборгували контингенту, арештовували інтелігенцію, щоб вона не очолила опір. У листопаді 1941 р. розстріляно Провід ОУН у Житомирі, подальші езекуції — у Лубнах, Полтаві, Миколаєві, Чернігові, Кременчуку. У лютому 1942 р. було знищено цвіт інтелігенції в Києві, пізніше у Рівному, Кременчуку, Кам'янці-Подільському —

згадуємо лише масові страти. До рейху поїхали транспорти з робочою силою; хто встиг, сховався у лісі. «Території, розташовані подалі від використовуваних залізниць, — писав волинський представник Уряду в Краї, — це так звані дикі поля, у яких організуються українські республіки, де чинником, який регулює все життя, є лісові банди. Посилена пацифікаційна акція, проведена німцями перед жнивими, не дала жодних результатів, бо німці пацифікують, тобто убивають, палять села, не йдучи до лісу. Результатом було те, що всі, хто зумів утекти, переховуються у лісі і збільшують чисельність банд». Звернімо увагу: люди, які, рятуючи власне життя, втікали до лісу, щоб звідти боротись з окупантом, були, за означенням волинського представника, бандитами. Цим представником був Казимир Банах — педагог і вихователь, колишній голова Волинського союзу сільської молоді і керівник Народного університету в Ружині біля Ковеля, тобто діяч, який лише кілька років тому вчив волинську молодь співжиття двох народів.

Так в Україні з'явився новий ворог — Німеччина. Ворог сильний, грізний як за військовою потугою, так і за політичною доктриною, викладеною у «Майн Кампф». Там і згадки не було про створення над Дніпром нової слов'янської держави.

Якщо фатальний вересень виключив Польщу з кола ворогів України, то неволя повинна була об'єднати сусідів у спільній боротьбі з окупантом. Тим більше, що совети вивезли з Волині шовіністів, які перешкоджали співпраці, — урядників, осадників, поліцейських, офіцерів, ендеків і т.п. Проте становище виявилось ще складнішим.

У повоєнній літературі поширене твердження, що польські збройні сили на Волині були створені з метою оборони від убивств з боку українців. Це неправда, бо вбивства розпочалися навесні 1943 р., тоді як — пише, наприклад, історик 27-го ВДП АК М. Фіялка — *фундамент польської конспірації на Волині творився стихійно вже в останні місяці 1939 р. і на початку 1940 р.*¹ Потім додає, що на початку січня 1940 р. створено командуван-

ня територій ЗВЗ (Звйонзек Валькі Збройней — Союз Збройної Боротьби) у Білостоку і у Львові, а в січні—лютому 1940 р. командування Волинського округу ЗВЗ було підпорядковане командуванню Львівського регіону. Тільки через півтора року (в липні 1941) створено українське формування — УПА, яке лише через наступні півтора року (в кінці лютого 1943) розпочало антипольську боротьбу. Додамо також, що всупереч твердженням М. Фіялки підпільні формування творились не стихійно, а відповідно до ухвали уряду генерала В. Сікорського від 8 листопада 1939 р. про створення у Польщі Союзу Збройної Боротьби під командуванням генерала К. Соснковського з метою боротьби з окупантом.

Очевидно, що на заході — боротьба з німцями. А на сході?

Невідомо, якого ворога бачили перед собою організатори ЗВЗ на Волині, і ніхто про це вже не скаже. Агентура діяла справно, і НКВД ліквідувало двотисячну організацію разом з усім штабом. Але полякам патріотизму не бракувало: під німецькою окупацією, у 1942 р., тобто вже після проголошення у Львові незалежності України, поляки створили нову мережу, щоб відбудувати на цій землі владу ще не існуючої держави. «Військова акція протягом усього 1942 р. проводилась активно, але хаотично, — писав у звіті волинський представник (див. додаток 21 до документа 6), — тут діяли різні локальні військові організації. (...) Систематичну організаційну діяльність військово проводило у Дубненському інспектораті, який охоплював Здолбунівський, Рівненський, Дубненський і частину Крем'янецького повітів». У жовтні 1942 р. розпочало роботу Волинське представництво, було створено корпус безпеки і самооборони у складі близько 250 дільниць та осередків чисельністю 4 000 осіб. Представник доповідав уряду, що у разі повної мобілізації збере до польського корпусу 15 000 солдатів, і не переймався наступним змістом доповіді, з якої випливало, що «вже у травні [1943] українські банди налічували щонайменше 40 000 осіб», що «ці банди постійно набирали силу».

Провідний представник польського уряду на Волині легковажив фактом, що на просякнутій ненавистю території на одного поляка припадає п'ять українців, що армії Галлера Франція вже не

¹ Michał Fijałka. 27 Wołyńska Dywizja AK. — Warszawa, 1986. — S. 30; zob. także: Józef Turowski. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. — Warszawa, 1990. — S. 29.

пришле, що у відродженні держави на цій території військо з центральної частини країни не допоможе, і тому польське повстання у щільному середовищі чужого населення, організоване з метою повторного його уярмлення, стане для поляків їхньою могилою.

Тут не було мови про поєднання сил у боротьбі з німецьким окупантом. Поляк знову ставав ворогом українця. Третім у черзі після советів і німців.

Цю ворожість дуже підтримувала співпраця обох сторін з німцями у поліцейських формуваннях. Після захоплення прикордонних земель німці організували поліцію з місцевого населення, а на Волині і в Галичині — з українців, бо їх була переважна більшість. Від часу до часу німці влаштовували облави у лісах, мобілізуючи на допомогу українську поліцію, польські поселення пацифікувалися за співпрацю з «советами». У погромах гинули сотні поляків, а українська участь у цих операціях обтяжувала взаємні стосунки.

І vice versa — школа у Дембиці випускала батальйони гранатівної (темно-синьої) поліції. *«Приємно було дивитись на ці підрозділи, хоча у німецьких мундирах, — писав місцевий репортер, — які справно марширували з польською піснею на устах. Побачивши це, українці зовсім опустили голови, і на їхніх обличчях можна було побачити страх і пригнічення...»* (див. документ 13).

Недалекоглядний автор не бачив, що цей спів підпалював гніт під пороховою бочкою, на якій сиділи поляки.

Співпраця польського населення з німцями не обмежувалась гранатівною поліцією. Як пише волинський представник у звіті «Українська справа» у грудні 1943 р. (див. документ 6, розділ V), перебуваючи на «німецькій службі» на посадах адміністраторів маєтків, лісової і дорожньої служби, поляки вислужувались перед німцями. Не раз «через надмір старанності» могли траплятись зловживання на шкоду місцевому населенню, яке особисто платило життям. Втискаючись до німецької влади і установ, вони там також діяли на шкоду населенню — з тим самим результатом. Крім поліції, німці приймали поляків до жандармерії, *надіслано було цілі підрозділи, які склалися з поляків, — правдоподібно, військовополонених з кампанії 1939 р. (...). Ті польські підрозділи за німецькими наказами почали вирізувати українські села, а німці підкреслювали, що це — кара за вбивства поляків.*

Палаючим гнотом була також співпраця поляків з советами (див. документ 13). Вона складалася з кількох елементів. Першим стали польські підрозділи у радянських партизанів, які почали прибувати до лісів Полісся і Волині ще у 1942 р. Це не були вже виснажені рештки розбитої армії, як на початку війни, а регулярні підрозділи добре озброєних і екіпірованих солдатів і офіцерів, підібраних Українським штабом партизанського руху і надісланих з метою дезорганізації німецького тилу та ліквідації УПА. Їхні цілі збігалися з цілями польського підпілля, як комуністичного, так і АК-івського. Тому польське населення стало природним союзником для всіх партизанів, як польських, так і радянських. Натуральним і єдиним навіть для советів, бо українські села були гніздами УПА. Совети належно оцінювали значення польського елемента на цій території, це засвідчує факт, що вони призначили польського комуніста Юзефа Собесьяка заступником у польських справах генерала Василя Бегми — командира Штабу партизанського руху на Волині, члена військової ради 12-ї армії у 1941—1942 рр., першого секретаря легального обкому КП(б)У 1939—1941 рр. і нелегального 1942—1944 рр. у Рівному.

Позитивна оцінка партизанської співпраці сприяла виникненню другого елемента — польської допомоги для утвердження радянської влади при пересуванні фронту на захід. Це явище ще не вивчене, але його існування засвідчує лаконічна згадка у тижневому звіті від 6 липня 1944 р.: *З того боку фронту, що у Коломиї, є польська міліція у більшовицьких мундирах (...). Арештовано, вивезено і розстріляно певну кількість українців. Трапляються випадки арештів і вивезення також серед поляків, це стосується тільки тих осіб, кому більшовики закидають занадто тісну співпрацю з німцями. Оголошення в місті ведеться польською і російською мовами. Посади зайняті майже виключно поляками...* (документ 9).

Усе це небезпідставне, інакше і бути не могло. У селах Волині і Галичини майже в кожному домі був хтось в УПА — крім тих, природно, де не було чоловіків відповідного віку. Навіть дівчата працювали у допоміжних службах. Одних гнав до лісу патріотичний обов'язок боротьби за свободу. Інших, несвідомих, мобілізували під загрозою смерті. Після приходу фронту перші пішли в еміграцію, другі крутилися біля хати з надією: «якось воно буде...»

Радянська армія займала Західну Україну як ворожий край, і першим завданням було очищення території від ворожого елемента. Після мобілізації частину цього елемента вислано на першу лінію фронту, звідки мало хто повернувся, друга частина пішла до тюрем, таборів і під розстріли, решта продовжувала переховуватись. Для виловлювання цих залишків НКВД утворило спеціальні збройні формування — «істребітельніє» батальйони, яких у народі називали «стрєбками».

За два тижні перед появою допису з Коломиї у Москві підписано наказ № 0078/42 про генеральне очищення України від українців (про що пізніше). Не можна було тим самим українцям віддавати на «визволених» землях місцеву владу, керівні крісла, вкладати в руки зброю для убивства в «стрєбках» власних братів. І хтось це повинен був робити... Під руками були поляки, які вціліли після погрому й отримали оказію для мінімальної відповіді за волинсько-галицьку різанину. «Стрибки», яких ненавиділо все українське суспільство, стали третім елементом польсько-радянської співпраці.

«Тільки в одному Коломийському районі у квітні 1945 р. виникло 26 груп самооборони з 266 озброєними учасниками, — пише в одному зі своїх памфлетів Е. Прус. — Кількість бійців самооборони за цей самий час у Львівській області дорівнювала 3 219 осіб. Основи самооборони становили поляки. З найактивніших членів самооборони створювались на рівні повітів так звані «істребітельніє» батальйони (винищувальні). У Львівській області у 1945 р. вони об'єднували 6 715 бійців. (...) Треба додати, що понад 80 % цих бійців — поляки молодші 18 років і старші 50 років. Ці пропорції починають змінюватись на користь українців лише у момент утворення переселенської хвилі поляків на західні землі Речі Посполитої¹. Це означає, що коли бракувало поляків, влада мусила шукати зрадників серед українців.

Це було догорання згарища після вибуху. Але повернімось до підпалення гнота.

Весною 1943 р. гітлерівці прискорили вивезення молоді на ро-

¹ Edward Prus. Herosi spod znaku tryzuba. — Warszawa, 1985. — S. 335.

боту до Німеччини, а коли кандидати почали масово ховатись, «доброчинність» набору доручено було українській поліції, яка досконало знала місцевість. Поліція у Здолбунові відмовилась виконувати накази, і німці її роззброїли. 12 осіб розстріляли, решту вивезли до рейху. Інші постерунки втекли зі зброєю у руках. Стало зрозуміло, що німці роззброюють усіх, і поліція пішла до лісу. Завдяки цьому УПА отримала 5 тисяч озброєних повстанців. У липні командування воїнами УПА перехопили бандерівці.

Розлючені німці заповнили постерунки гранатбовою поліцією, віддаючи на її розсуд розправу з українцями. На села поїхали каральні експедиції. «На всьому Поліссі і значній частині Волині, — розповідає наочний свідок, — влітку 1943 р. створилась така ситуація, якої хотів Сталін. Вночі ясно довкола — це бандерівці випалюють майно поляків і... «бульбівців», як зрадників. Вдень ясно довкола — це німці з поляками і узбеками спалюють українські села, вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють залишки українських сіл, не допалених німцями вдень. Куди не поглянеш — возонь. Куди не повернешся — трупи і кров...»¹.

Гніт почав горіти.

Бандерівці прийняли радикальне рішення — деполонізація Західної України. Тобто повідомляли польське населення, що як не переселиться воно за Буг або Сян, то через 48 годин їх будуть ліквідовувати. Реакція була різною: частина поляків утікала до міста, інші не рухались. Термін надходив, і почалась різанина.

Особливо спричинився до неї польський уряд у Лондоні, який закликав населення залишатись на місці, звертаючи увагу, що деполонізована територія буде для Польщі втрачена. Люди очікували, що після заклику на допомогу прийдуть солдати зі зброєю, — і гинули.

Про те, що бандерівська розправа не викликала захоплення у самих українців, свідчить розповідь провідного мельниківця: «Вся Україна, а особливо Західна, вважає поляків ворогами — і цілком слушно. Проте не тільки кожна держава, але і революція мають своє право і суд. Тільки правда, що поляки у містах працювали в гестапо на шкоду українцям, давали найбільший контингент фольксдойчів,

¹ Олександр Гриценко. Армія без держави // Туди, де бій за волю: Збірник на пошану Максима Скорупського-Макса. — Париж, 1989. — С. 420.